

РОЗДІЛ 4

ВИЯВИ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ НА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ І СВІТУ

1. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві

Будь-які дослідження релігійної ситуації в Україні завжди зустрічаються з однією проблемою – відсутністю детальної інформації щодо кількості вірних тієї чи іншої конфесії. Останній перепис населення не включав питання про конфесійну приналежність, бо ж вважали, що це є порушенням принципу свободи совісті. Єдиною офіційно визнаною статистичною одиницею у нас є релігійна громада. Орієнтовну кількість прихильників тієї чи іншої конфесії дають результати соціологічних досліджень. Проте власне саме на межі статистики і соціології постає один з парадоксів, на які багата сучасна релігійна ситуація в Україні, – парадокс невідповідності соціологічних даних статистичним. Так, за даними Держкомнацрелігій України станом на 1 січня 2009 року, в Україні зареєстровано 11539 громад Української православної церкви Московського патріархату, 4128 громад Української православної церкви Київського патріархату, 1184 громади Української автокефальної православної церкви. Оскільки до традиційних церков України відносять також Українську греко-католицьку церкву та римо-католиків, то їхня кількість становить відповідно 3570 і 907 громад [Релігійна панорама. -2009. - №2]. Якщо звернутися до соціологічних даних, то перед нами вимальовується зовсім інакша картина. Так, відповідно до опитування, проведеного Фондом „Демократичні ініціативи” і Центром „Соціс” з 16 по 27 серпня 2004 р. (опитано 2400 респондентів), до Української православної церкви Київського Патріархату себе віднесло 50,44 % респондентів, до Православної церкви Московського Патріархату - 26,13%, до Української автокефальної православної церкви - 7,21%, до Греко-католицької і Римо-католицької - відповідно 8,02% і 2,19% [День. – 2004. - №22]. Розбіжність між даними статистики і соціології більш ніж кардинальна. Саме тому й виникає питання: чому така парадоксальна проблема самовизначення громадян України в своїй конфесійній належності? Тобто, чому конфесійна ідентичність саме в Україні постає таким туманним і загадковим феноменом?

Проблема ідентичності як об’єкт наукового дослідження, механізми ідентифікації – явище порівняно нове і недостатньо вивчене. Окрім того, ідентичність, як предмет дослідження, перебуває в сфері вивчення багатьох наукових дисциплін – психології, соціології, культурології, політології, філософії. Стосовно досліджень ідентичності в межах релігієзнавства, то тут доцільно згадати публікації відомих науковців, зокрема Л. Филипович та О.

Недавньої. Досліджуються механізми формування релігійної ідентичності і в працях соціологів, зокрема Л. Скокової [Скокова Л. Релігійна ідентичність в автобіографічних повідомленнях молоді //Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2003. - №2].

Однак перераховані праці дають або загальний огляд місця і ролі релігійної ідентичності в націє- і державотворчих процесах [Дудар Н. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристики сучасного стану.- К., 2002.- С. 11] або досліджують лише окремі аспекти даного явища – чи в межах однієї конфесії, чи ж в межах однієї вікової групи. Цілковито поза увагою дослідників перебуває український феномен невідповідності статистичних даних соціологічним щодо кількості послідовників тієї чи іншої конфесії. Очевидно, що пояснення парадоксу конфесійної ідентичності слід шукати в інтердисциплінарному підході, а саме у визначенні психологічних, соціальних, менталітетних причин даного явища.

Перш ніж переходити до ширшого розгляду даної проблеми, слід чітко окреслити дефініцію „традиційні церкви України”. Під таким визначенням надалі розумітимемо православні деномінації України, а також Українську греко-католицьку церкву та Римо-католицьку церкву України. Щодо протестантизму, то тенденції його історичного розвитку в Україні не накладалися на національно-визвольні колізії розвитку українського етносу; а відтак, на нашу думку, не доцільно зараховувати спільноти цього напрямку християнства до переліку традиційних для України церков.

В рамках даного дослідження спробуємо проаналізувати декілька проблемних моментів, а саме: дослідити процес формування конфесійної ідентичності; виявити основні складові українського варіанту конфесійної ідентичності; визначити принципи і параметри досліджень проблеми конфесійної ідентичності; проаналізувати специфіку прояву релігійної ідентичності в межах окремих церков України.

Розгляд явища конфесійної ідентичності доцільно почати з аналізу Римо-католицької церкви, яка за даними на 1 січня 2009 року нараховує 907 громад. О. Недавня чітко характеризує нові тенденції розвитку: великий стабільний приріст, котрий далеко перевищив можливості природного, примноження різноманітних прицерковних, зокрема мирянських організацій; самодостатність; оперативне розгортання наукового й освітнього потенціалу, широке просвітництво вірних та високий рівень індивідуальної роботи з ними [Недавня О. Нова націєідентифікація українців в сучасній РКЦ // Історія релігії в Україні.- Львів, 2003. - С.174]. Якщо протягом століть Римо-католицька церква на українських територіях була конфесією переважно однієї нації, а саме польської, то на даний момент спостерігається процес руйнації національно-конфесійної тотожності. Церква протягом останніх років активно поповнюється не лише нащадками змішаних родин, а й „стовідсотковими українцями”. Очевидно, українізація РКЦ зумовлена інкультураційними процесами, які відбуваються в ній. Можна погодитись з

твердженням, що „такий вибір доповнює й запевнює вседержавний євроцентричний політичний та економічний вибір України прилученням до духовного стрижня цивілізації, куди українці повертаються” [Там само.- С.188].

Що стосується Української греко-католицької церкви, то тут ситуація виглядає найменш заплутаною. З моменту своєї легалізації в 1989 році УГКЦ повністю відновила свої структури: на 1 січня 2009 року нараховує 3570 громад, анклав поширення - переважно Західна Україна і Закарпаття. Попри деякі ситуативні проблеми розвитку, які достатньо висвітлені в 10 томі „Релігія і церква років незалежності України”, як-от проблема експансії на Велику Україну, питання проголошення патріархату, відносини з діаспорою, проблема закарпатської єпархії, церква загалом демонструє оптимістично-стабільну модель розвитку.

Українське православ'я, яке на сучасному етапі існує в трьох деномінаціях, опинилось в ситуації, яка в періодиці отримала назву „міжправославний вузол”. Причому відносини між деномінаціями дійшли до стану перманентно-гострого протистояння, що цілком сміливо можна вважати цей вузол **гордієвим**. Як відомо, останній не піддавався ніяким спробам його розв'язати. На думку Олександра Бродецького, „українське православ'я і в історичному аспекті, і в аспекті його теперішнього стану є виразним символом внутрішньої деконсолідованості українства”(Бродецький О. Про ментальні передумови розбрату в Православ'ї України // Людина і світ. – 2004. - №3.- С. 12). Позитивне вирішення проблеми протистояння православних церков вже й не очікується. Наявність двох найчисельніших деномінацій - УПЦ МП та УПЦ КП - сприймається не як історичний нонсенс, а як об'єктивний факт. Перспектива об'єднання церков настільки відсунута у далеке майбутнє, що виглядає як есхатологічна перспектива побудови комунізму чи встановлення Царства Божого на Землі. Так вважають українські науковці [Филипович Л., Саган О. Релігійна ситуація в Україні // Людина і світ. – 2004. - №9. - С.2]. Саме в середовищі православних конфесій повною мірою вимальовується вищезгаданий дисонанс між даними статистики та результатами соціологічних опитувань. За даними соціологічних опитувань (див. початок), Православна церква Київського Патріархату є найбільшою за кількістю своїх прихильників. Отже, за конфесійною ідентичністю в православному середовищі України переважає УПЦ КП, хоча УПЦ МП нараховує втричі(!) більше громад.

Пояснення такої ситуації варто шукати в самому понятті ідентичності. Згідно з визначенням, яке подає енциклопедичний словник з культурології, ідентичність - психологічне уявлення людини про своє „я”, яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. В науці розрізняють соціальну, групову, етнічну, культурну,

національну та інші види ідентичностей, в тому числі й релігійну та її різновид - конфесійну ідентичності [Николаев В.Г. Идентичность// Культурология. XX век. Энциклопедия. – Т.1. – СПб, 1997]. Коли ми говоримо про ідентичність, то маємо на увазі ідентичність особистості, істоти соціальної, що проживає в певному соціумі. Саме тому під ідентичністю, тотожністю самому собі, ми маємо на увазі соціального суб'єкта, а відтак процес формування ідентичності відбувається в ході розвитку людини як істоти суспільної. Відомий вчений Е.Еріксон виділяє вісім стадій розвитку ідентичності. Для нашого дослідження вартими уваги є 3-5 із названих ним стадій, а тому зупинимось на короткій характеристиці саме їх.

Третя стадія (4-6 років) – Едипова. У цьому віці розширюється простір життєдіяльності дитини, вона починає сама визначати собі цілі, придумувати заняття, виявляти винахідливість у мовленні, фантазувати. У просторі дитини появляється все більше людей. Вже не тільки батько й мати, а й інші дорослі стають предметом ідентифікації дитиною себе з дорослими як основи становлення нового ступеня ідентичності.

Четверта стадія (6-11 років) пов'язана з набуттям дитиною різних умінь, в тому числі й умінь вчитися. Дитина активно оволодіває символами культури. Цей вік - оптимальний час для навчання, засвоєння знань, прагнення робити все добре. В цей час формується почуття умілості, компетентності; оволодіваючи основами знань, діти починають ідентифікувати себе з представниками окремих професій, осмислюють нові соціальні ролі. Для них важливою є суспільна значимість їхньої діяльності.

П'ята стадія (11-20 років) базова для набуття почуття ідентичності. У цей час підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації „я” та негативним полюсом плутанини ролей. Перед підлітком стоїть завдання об'єднання всього, що він знає про себе в єдине ціле, осмислення, пов'язання з минулим і проектування в майбутнє. При вдалому протіканні перехідного підліткового віку у юнаків і дівчат формується почуття ідентичності, при несприятливих умовах - ідентичність заплутана, пов'язана з важкими сумнівами відносно себе, свого місця в спільноті, в суспільстві. Особливо кризовим Е. Еріксон вважає період між юністю і дорослістю, протягом якого в особистості відбуваються багатовимірні складні процеси відображення дорослої ідентичності і нового ставлення до світу. Неподолана криза даного періоду зумовлює стан „дифузії ідентичності” і викликає складно передбачувані наслідки [Erickson E. N. Identity: Youth and crisis. - London, 1968].

Вважатимемо за доведене, що з точки зору психології ідентичність (принаймні в більшості випадків) формується в дитячому та юнацькому віці, тобто власне на трьох з восьми стадій, виділених Еріксоном. Така схема формування ідентичності в соціології релігії отримала визначення „традиційного відтворення релігійності”. На сьогоднішній день відбувається трансформація сталих форм і способів життєдіяльності усіх прошарків

суспільства; зазнав зміни і механізм відтворення релігійності. Як стверджує Н. Дудар, за комуністичних часів значною мірою були втрачені інститути, що забезпечують традиційне виробництво доктринальної релігійності з дитячих років, на ранніх стадіях соціалізації (зокрема таких, як релігійна сім'я, система релігійних навчальних закладів: недільні школи, курси катехізису, реальне парафіяльне життя). Раніше механізм відтворення релігійності діяв за таким принципом:

- 1) формування уявлень і знань про навколишній світ;
- 2) формування уявлень про міжособові стосунки;
- 3) формування сенсотворчих уявлень.

Нині на перше місце виходить пошук сенсотворчих уявлень. Тобто, основною мотивацією стає прагнення подолати екзистенційну кризу - кризу сенсу [Дудар Н. Детермінанти сучасного стану релігійності // <http://www.lp-ua.-2003/211.php>]. В людей, які проминули традиційний спосіб відтворення релігійності, відсутнє цілісне уявлення про парадигму, в межах якої вони планують існувати, вони не освоїли міфологічне і символічне сприйняття світу й міжособистісних стосунків відповідно до конкретного релігійного вчення. На неглибокість освоєння релігійної парадигми накладається і проблема кризи самоідентифікації людини. В умовах перехідного періоду, коли особистість недостатньо „відцентрована” щодо певного стрижня, треба сприймати як належне наявність у широких верств населення „подвоєної” або „багатопарової” ідентифікації. Це призводить до значних коливань суспільних настроїв, то у бік прогресивних перетворень, то до ностальгії за минулим. Ці процеси відбуваються і на рівні окремої особи, і на рівні суспільства. Накладання декількох ідентичностей є найбільш прийнятним поясненням парадоксу конфесійної ідентичності в Україні. Мабуть, що тут варто погодитись з В. Єленським, який стверджує, що „для тих, хто знайомий з реаліями релігійного життя в Україні, відомо, що коли людина декларує приналежність до Київського, а не Московського Патріархату, вона декларує цим свою ідентичність» [Єленський В.Є. Для тих, хто знайомий з реаліями релігійного життя України // www.risu.org.ua].

Однак не слід забувати і про можливість інакшого пояснення проблеми конфесійної ідентичності в Україні. Як вважають представники фірми „Юкрейніан соціолоджі сервіс”(www.risu.org.ua), соціологічні дослідження релігії в Україні в останнє десятиріччя носять досить спорадичний характер, а їх методологія та методика обґрунтовані ще явно недостатньо. А тому часто результати емпіричних досліджень відносно конфесійної та церковної ідентифікації розходяться не на 2–3%, як в інших галузях соціології, а значно більше. І це стосується не тільки напівпрофесійних чи регіональних досліджень, але й національних досліджень провідних соціологічних центрів та інститутів.

На думку соціологів, такі значні розходження у визначенні конфесійної та релігійної структури населення – результат не похибки емпіричних вимірювань, а хибних методологічних підходів, які ґрунтуються

на принципах майже тотальної релігійності населення України, конфесійної визначеності практично всіх віруючих, однакової структури конфесійної належності номінативних та реальних віруючих. Саме це призводить до помилкових висновків щодо структури населення за віросповіданням та конфесіями, бо намагаються розкрити релігійну та конфесійну структуру населення за допомогою одного запитання: “До якого віросповідання Ви себе відносите?” І це запитання задавалось і віруючим і невіруючим, і конфесійно визначеним віруючим і невизначеним. Методично ж коректне дослідження повинно передбачати, як мінімум, наступні етапи ідентифікації конфесійної структури населення України: 1. Виявлення серед всіх громадян тих, хто вірить у Бога. 2. Виявлення серед віруючих громадян тих, хто належить до релігійної громади, та тих, хто не належить. 3. Виявлення серед віруючих громадян тих, хто належить до певної релігійної конфесії, та тих, хто не належить. 4. Виявлення серед віруючих громадян тих, хто відвідує релігійні храми і тих, хто не відвідує церкви, костьоли, молитовні будинки, синагоги, мечеті тощо. 5. Виявлення серед віруючих громадян тих, які відвідують релігійні храми, частоту відвідування. Тільки така система показників дає змогу відзначити більш точно конфесійну і релігійну структуру населення та її залежність від рівня релігійності (зовнішньої) громадян. Дослідження показало, що близько 70% громадян ідентифікують себе з віруючими, 16,1% – з невіруючими, а 14,3% – не можуть себе ідентифікувати однозначно щодо віри. Сімдесят же відсотків віруючих розпадаються на 40,7% тих, хто належить до певних конкретних релігійних конфесій, а 29% – не належать. Реально визначити свою конфесійну належність змогли тільки 2/5 громадян України. Які ж конфесії є найбільш поширені серед віруючих України? Аналіз отриманих результатів опитування показує, що найбільш чисельними конфесіями в Україні є Українська православна церква Московського патріархату – 37,8% всіх конфесійно визначених віруючих (або 15,4% дорослого населення України), УПЦ Київського патріархату – 28,7% конфесійно належних віруючих (11,7% дорослого населення) та Українська греко-католицька церква – 18,6% конфесійно визначених віруючих (7,6% дорослого населення).

Відродження релігійності населення в останні два десятиріччя в Україні має досить складний характер, про що свідчить і велика група позаконфесійних номінативних віруючих, і незначна участь номінативних віруючих у церковному житті, особливо православних церков (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ тощо). Тільки 73,3% віруючих взагалі відвідують релігійні храми, а регулярно (не рідше одного разу на місяць) відвідують храми та належать до релігійних громад тільки 20–22% громадян України.

Серед активних же віруючих, які (а таких 8% всіх громадян України та 23% всіх конфесійно визначених віруючих) відвідують релігійні храми щотижня чи частіше, конфесійна структура зовсім інша. Серед них та тих, хто відвідує церкви хоча б раз на місяць, найчисельнішою конфесією є

Українська греко-католицька церква (близько третини всіх активних віруючих), далі йдуть УПЦ МП та УПЦ КП і протестантські конфесії (кожна близько п'ятої частини віруючих). Таким чином, серед найбільш активних віруючих представники всіх православних церков складають менше половини всіх віруючих, а серед менш активних – близько 60%. При цьому серед активних віруючих чисельність вірних у двох основних православних спільнот (УПЦ МП та УПЦ КП) майже рівна. А конфесійна строкатість активних віруючих в Україні суттєво вища, ніж номінативних. Власне, саме ця група віруючих і відіграє найважливішу роль у релігійному житті країни.

Таким чином, проблему конфесійної ідентичності в Україні можна спробувати з'ясувати, виходячи з двох позицій. Якщо застосовувати інтердисциплінарний підхід, то причиною такої конфесійної розмитості і невизначеності можна вважати сучасний перехідний стан суспільства. Криза традиційного механізму відтворення релігійної ідентичності, руйнування стереотипних ціннісних орієнтирів, наявність плюралізму суспільних моделей існування зумовлює поліваріантність самоідентифікацій людини. Релігійна ідентифікація не диференціюється від національно-державної. Власне тому при визначенні своєї конфесійної приналежності респонденти вибирають деномінацію, до якої можливо і не належать в силу життєвих обставин. Якщо ж шукати пояснення проблеми в рамках власне соціологічного підходу, то парадокс конфесійної ідентичності доцільно пояснювати крізь призму класифікації віруючих - на номінальних, активних і т.п. При застосуванні такого підходу виявляється, що жодну з християнських конфесій в Україні не можна вважати домінуючою. На сьогоднішній день (та й зрештою на перспективу) Україна постане поліконфесійною, релігійно гетерогенною державою. Розмаїтість християнських конфесій сприймається українським суспільством не як конфесійний плюралізм, з яким врешті-решт треба було б примиритися, а як розкол, тимчасове порушення норми, яке потребує виправлення. Колективна пам'ять народу зберігає образ єдиної Київської церкви, яка одна мала б успадкувати статус помісної. Проте в Україні щодо цього склалась своєрідна ситуація, яка зберігає *status quo*: варіанти об'єднання, що наголошують на об'єднавчій волі народу, неспроможні через слабкість такого волевиявлення: релігійність пересічного українця є дуже невизначеною, а варіанти, де б держава брала на себе таку роль, наштовхуються на демократичність законодавства. Внаслідок цього в Україні склалась унікальна ситуація: релігійне обличчя України визначається не державною доктриною чи політикою релігійного керівництва, а самовідтворювальними процесами взаємотолерування релігійних груп, їх взаємопроникнення і узгодження інтересів.